

*Олек Гжегож  
(Цешин, Польща)*

## **ЯК ДАЛЕКО МОЖЕ ЗАЙТИ ПЕРЕКЛАДАЧ? Переклад Лютера Рим. 3,28, динамічна еквівалентність, сотеріологія і аргументація апостола Павла в «Посланні до Римлян»**

У польській мові слово «тлумачення» інколи вживається у значенні «виправдання перед кимось або обґрунтування чогось»<sup>1</sup> і вказує на введення певної двозначності, яка у випадку аналізу тлумачення Лютером «Послання до Римлян» апостола Павла є надзвичайно ефективною. Тлумачення Лютером «Послання до Римлян»<sup>2</sup> не було суто філологічним наміром, бо, передусім, мало на меті представити проповідь про виправдання грішника з милості через віру в Христа, яку віттенберзькі реформатори XVI століття вважають центральною у настановах Павла і всього Нового Заповіту<sup>3</sup>. Таким чином, тлумачення тексту «Послання...» мало бути сприятливим у пізнанні тієї науки адресатами того перекладу, тобто християнами, які вміють читати, незалежно від рівня освіти<sup>4</sup>. Лютер у своєму перекладі Рим. 3,28 додає частку «alleine» (виключно, тільки), якої немає у грецькому тексті<sup>5</sup>, що й донині викликає питання про причини й мотив такого тлумачення<sup>6</sup>. Ця стаття торкається проблеми контрверсійного тлумачення Лютером Рим. 3,28 з перспективи середньовічної і гуманістичної спадщини, ролі та значення «Послання до Римлян» для віттенберзьких реформаторів, новітньої теорії динамічної еквівалентності, сучасного погляду на сотеріологію апостола Павла та його ставлення до натхненних Книг Ізраїля у процесі аргументації у «Посланні...». Пропонована стаття – це перш за все аналіз проблеми межі й методології перекладу біблійного тексту на прикладі тлумачення Лютером Рим. 3,28, яке й донині є одним із найоригінальніших перекладів.

## 1. Середньовічна і гуманістична спадщина в руках реформаторів XVI століття

Питання про роль і вплив середньовічної<sup>7</sup> і гуманістичної<sup>8</sup> спадщини на віттенберзьких реформаторів XVI століття вже кілька десятиліть дискутується заново і стало полем суттєвої полеміки про суть Реформації XVI століття у теперішньому релігійному та історично-суспільно-культурному контексті. Для сучасного стану досліджень репрезентативними є статті Г. Мюллера і В. Леппіна з *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, у яких при обговоренні проблеми наголошується на дисконтинуації або континуації спадщини Середньовіччя Мартіном Лютером<sup>9</sup>. Мюллер вказує на дисконтинуацію у питаннях розриву зі схоластичною традицією (особливо з рецепцією філософії Аристотеля), перетворення практики побожності й зосередження її на вірі у виправдання через справу Христа, розриву з існуючим порядком (загальне священство вірних, національний характер реформи і спалення булли, яка відлучає від Церкви Лютера і його прибічників) та відкинення постанов середньовічних і пізньосередньовічних синодів (зменшена кількість таїнств, евхаристія у двох формах)<sup>10</sup>. В. Леппін підкреслює різноманіття трансформації середньовічних ідей, течій і рухів у теології Лютера, який був освіченим і розпочав кар'єру в лоні середньовічної Церкви<sup>11</sup>. Леппін помічає у теології Лютера<sup>12</sup>:

- безпосередню континуацію середньовічної думки (вплив Штаупіца, хрещення дітей),
- передбачувану континуацію (вплив учення Окхама про імператора й папу, концепції Т. Брадвардіна щодо настанов про виправдання),
- континуацію, яка розширює суспільне видноколо (поширення капеланства на всіх охрещених, пристосовані до щоденного життя монастичні практики побожності),
- реформаційний перелом (концепція, роль і сотеріологічне значення Закону і Євангелія),
- ускладнені перетворення (можливий вплив деяких схоластичних концепцій, вплив містицизму).

Отже, бінарне вирішення впливу Середньовіччя на Лютера не є придатним, а нинішній стан досліджень вказує на необхідність врахування як складного процесу трансформації,

так і розриву з різними квінтесенціями побожності й середньовічної теології. Для цієї праці особливу вагомість має відкриття Лютером ідеї виправдання вірою, позначене впливами теології Й. Штаупіца – містичного сприймання теології гріха й милості<sup>13</sup>. Значення мав і вступ Лютера до ордену августинців-єремітів, який практикував пасторальну теологію (*Frömmigkeitstheologie*); А. Макрат у цьому контексті пояснює концепцію *theologia crucis* (теології хреста) Лютера, яка була звербалізована під час диспуту в межах конвенту того ордену 1518 року<sup>14</sup>. Сам факт спроби тлумачення Біблії по-німецьки, яка підривала статус Вульгати, що була в користуванні, добре вписується у політичну спадщину Середньовіччя – Свята Римська імперія німецького народу перебувала в явному напруженні щодо інституцій папства і керівного становища Риму та зазнавала впливу імпульсів, які надходили з конциліаристичних соборів у Констанці та Базелі<sup>15</sup>. Водночас варто пам'ятати, що Лютер прекрасно знав текст Вульгати й це впливало на його методику тлумачення біблійного тексту<sup>16</sup>. Популярні твори Лютера та його переклад Нового Заповіту, а потім усієї Біблії, значно спричинилося до популяризації винаходу пізнього Середньовіччя – друкування з використанням пересувних шрифтів<sup>17</sup>. Таким чином, тлумачення Біблії могло бути скерованим також і до менш освічених суспільних верств часів Лютера, бо завдяки технології друку ціна книжок значно знизилася, а наклад і доступність підвищилися<sup>18</sup>. Лютер продовжував пізнані лейтмотиви теології та середньовічної побожності, а також спричинився до популяризації найновішої (на той час) технології друку з використанням пересувних шрифтів.

Справа є дещо складнішою, коли йдеться про гуманізм Ренесансу. В.-Ф. Хаушільдт бачить у постатях Ф. Меланхтона, М. Буцера та Й. Бугенхагена приклади різних зв'язків ідеї Реформації і гуманізму: у працях Меланхтона помітний, на його думку, постійний вплив гуманізму (особливо у питанні освіти й культурного значення Реформації), Буцер, своєю чергою, переймає ідеали віттенберзької Реформи Церкви й самостійно розвиває її у зв'язку з ідеалами гуманізму, натомість Бугенхаген принципово ігнорує ідею гуманістичного, етичного християнства Еразма на користь прийняття науки Лютера<sup>19</sup>. У контексті цієї статті суттєвим видається підкреслення прийняття реформаторами XVI століття постулату повернення до джерел, ґрунтовної праці

з біблійним текстом мовами оригіналів і етична практика його транслявання – текст є основою, а метою пошуків є автентичне (згідно з джерелами) та комунікативне (у відповідному мовному оформленні)<sup>20</sup> звучання. Звісно, треба пам'ятати, що Лютера, на противагу гуманістам, перш за все цікавило проголошуване Боже Слово<sup>21</sup>, яке впливало на всю психічну сферу людини, та використання у парафіяльному житті<sup>22</sup> результатів цього впливу.

Важливу роль для Лютера у розумінні Біблії відіграло також гуманістичне зацікавлення патристикою: 1506 року Й. Амербах надрукував видання творів Августина, читання яких, особливо *De spirita et littera* та коментарі до «Послання до Римлян» й антипелагічних творів, справили на нього дуже велике враження<sup>23</sup>. Вирішальне значення для аналізованого перекладу має видання Еразмом Роттердамським Нового Заповіту по-грецьки<sup>24</sup> й зацікавлення гуманістів національними мовами – у випадку Лютера тлумачення біблійного тексту мало на меті зробити біблійні повчання про виправдання доступними широким масам християн<sup>25</sup>. У праці Лютера над перекладом біблійного тексту простежується використання гуманістичної творчої лабораторії тих часів<sup>26</sup> у поєднанні з теологічно-практичними роздумами про потреби адресатів та проблемами герменевтики.

## 2. Переклад Лютером Рим. 3,28

«Послання до Римлян» апостола Павла відіграло в лютеранській традиції ключову роль: Лютер і Меланхтон бачили у ньому посібник з християнської науки, який подавав головну фабулу християнської теології<sup>27</sup>, та найсуттєвішу частину Біблії і найчистіше Євангеліє<sup>28</sup>. Відкриття Лютером Євангелія про милостивого Бога і приписане грішникові через віру в Христа праведності має виразний зв'язок з «Посланням до Римлян» 1,16–17, в якому Лютер повинен був підмітити відмінне (від знаного йому) розуміння «Божої справедливості» (так зв. *iustitia Dei passiva* замість *activa*)<sup>29</sup>. «Послання до Римлян» і його тлумачення (яке розуміється як переклад і виклад) здобули, таким чином, ключове значення для віттенберзької Реформації. Якщо всю теологію Лютера можна зрозуміти як виклад Святого Письма, то його центр треба бачити у викладі «Послання до Римлян»<sup>30</sup>.

Тлумачення Біблії Лютером – це його найвагоміший внесок у життя пізніших євангелічних Церков і формування німецької мови: переклад Лютера використовується й донині, хоча після процесу перегляду та типографічної й орфографічної коректури він звучить інакше<sup>31</sup>. З моменту перекладу Лютером за одинадцять тижнів Нового Заповіту, під час перебування у Вартбурзі, й видання друком 1522 року («Septembertestament», бо був опублікований у вересні) тлумачення біблійного тексту безперервно супроводжувало працю Реформатора<sup>32</sup> – зрештою вже у грудні після видання «Septembertestament» з'являється виправлене видання («Decembertestament»)<sup>33</sup>. Мотивацією здійснення перекладу була не нестача тлумачень по-німецьки, а їх велика кількість і методологічна непрозорість: вказати на це міг Меланхтон, один із приятелів Лютера, та, напевне, і сам Лютер це цілком усвідомлював<sup>34</sup>. У роботі над перекладом книг давньоєврейського канону й апокрифів<sup>35</sup> та переглядом «Septembertestament» він працював із групою, яка складалася з Йонаса, Бугенхагена, Круцігера, Меланхтона та ін.<sup>36</sup> Восени 1534 року з'явився переклад усієї Біблії з апокрифами, а до 1546 року він дочекався дев'яти наступних видань: у них видно герменевтичний і практичний задум Лютера, бо він умістив у них вступи до книг, глосси на полях (які містять короткі пояснення слів або змісту) та відсилки до паралельних місць у Біблії<sup>37</sup>. Наступні видання перекладів біблійних книг упродовж 1522–1545 містили багато модифікацій<sup>38</sup>.

На думку А. Беутела, Біблія у перекладі Лютера мала настільки потужний вплив на історію побожності та літературу німецького мовного кола, що й до нинішнього дня важко знайти книгу зі схожою історією дії<sup>39</sup>. Чергове видання Нового Заповіту викликало як хвилю захоплення, так і критики, тому, як реакцію на поставлені докори та висловлені сумніви щодо методики тлумачення і деяких перекладацьких вирішень, Лютер 1530 року написав лист «Sendbrief vom Dolmetschen» («Відкритий лист про переклад»)<sup>40</sup>. Лютерове тлумачення Рим. 3,28 викликало сумніви й критику, тому воно пояснюється у згаданому листі: додання частки Лютер аргументує специфікою німецької мови<sup>41</sup>.

У цьому контексті постає принципове питання про те, як далеко може зайти перекладач і чи переклад Лютером Рим. 3,28 можна обґрунтувати методологічно, чи його теж варто класифі-

кувати як перекладацьке свавілля й/або конфесіоналізм. Лютерівський зміст Рим. 3,28 з доданою часткою «*alleine*» (тільки, виключно) залишається й дотепер у виправлених тлумаченнях Біблії Лютером<sup>42</sup>, хоча у найновішому виправленому виданні 2017 року вміщено примітку до коментаря внизу сторінки, в якій подано дослівне тлумачення вірша – без частки «*alleine*»<sup>43</sup>.

С. Сейферт визнає за *opinio communis* переконання про використання Лютером під час перекладу «Septembertestament» другого видання грецького *Novum Instrumentum omne* Еразма 1519 року, якщо навіть не першого – 1516 року<sup>44</sup>. Текст того видання репрезентує *textus receptus*, тобто видання грецького тексту, прийняте з того часу аж до поширення методів критики тексту К. Лахманна<sup>45</sup>. У жодному з обох видань грецького тексту Нового Заповіту Еразма немає частки, яку в перекладі додає Лютер: загалом донині історія перекладу Рим. 3,28 подає небагато альтернативних варіантів і не відходить від теперішнього змісту тексту<sup>46</sup>. Отже, ключовим постає питання про обґрунтованість такого тлумачення, що вимагає детального аналізу змісту грецького тексту, можливої для відтворення перекладацької методики Лютера та його мотивування додання частки «*alleine*» з «Відкритого листа про переклад».

Рим. 3,28<sup>47</sup> за *Novum Instrumentum omne* Еразма з 1516 року звучить: λογίζομεθα οὖν πίστει δικαιοῦσθαι ἄνθρωπον χωρὶς ἔργων νόμου<sup>48</sup>. Друге видання залишає текст без змін<sup>49</sup>. У такому вигляді Рим. 3,28 вагомим є факт переміщення наступного додатка перед конструкцією *accusatiwo cum infinitivo*, що чітко підкреслює поставлений на ньому акцент. Додаток, ближчий до πίστει треба розуміти як *dativus instrumenti*, можл., *modi* або *loci*<sup>50</sup>. У такий спосіб цей орудний відмінок вказував би на те, як реалізується зміст дієслова з конструкції AсI і був би вирізнений переміщенням його через усю конструкцію (у принципі – це різновид передбачення<sup>51</sup>). Це означає, що акцент підрядного речення падає на ἡ πίστις. У обговорюваному вірші суттєвою є як наявність обставини способу дії (у вигляді прийменникового вислову): χωρὶς ἔργων νόμου який підкреслює вилучене через ἡ πίστις розуміння виправдання (виключена альтернатива щодо διὰ νόμου πίστewς з Рим. 3,27). У версії тексту Рим. 3,28 Еразма, у головному реченні наявна частка οὖν, яка вказує на співвідношення виникнення – продовження думки попереднього фрагмента. Р. Лонгенекер

бачить у епізоді Рим. 3,21–31 розвиток, підтвердження й пояснення усього фрагмента Рим. 1,16–3,20, присвяченого проблемі справедливості, вірності та віри<sup>52</sup>. Лонгенекер називає сегмент Рим. 3,21–4,25 надзвичайно вагомим фрагментом послання, який вимагає особливої уваги у процесі аналізу тексту Рим.<sup>53</sup> Дж. Фіцмайер, аналізуючи прийнятий тепер текстовий варіант<sup>54</sup>, інтерпретує вірш як підкреслення апостолом Павлом виправдання «виключно з віри» – з огляду на переміщення пістети у порядку речення (підкреслення ІІ), як і обставину способу дії  $\chi\omega\rho\iota\varsigma \epsilon\rho\omega\nu\nu\omicron\mu\omicron\upsilon$ <sup>55</sup>. Ч. Кранфілд у своєму коментарі до «Послання до римлян» підкреслює унікальність поєднання пістети  $\delta\iota\kappa\alpha\iota\omicron\upsilon\theta\omicron\upsilon\alpha\iota$  в літературі НЗ – це його єдина поява (як правило,  $\eta \pi\iota\sigma\tau\iota\varsigma$  поєднане з прийменниками  $\epsilon\kappa, \delta\iota\acute{\alpha}, \epsilon\acute{\xi}$ )<sup>56</sup>. Кранфілд віднаходить у перекладі Руфіна коментаря Оригена «Послання до Римлян» вираз *sola fide*, тобто відповідник Лютерового «alleine durch den Glauben» – «...ut requiramus quis sine operibus **sola fide** justificatus sit» (вирізнання додане)<sup>57</sup>. Фіцмайер перелічує, за Беларміно і Лінеттом, також інших християнських письменників, які ще до Лютера були готові додати в Рим. 3,28 частку *sola* – Гіларія, Василія, Амброзіастера, Іоанна Златоустого, Кирила Александрійського, Бернарда, Теодорета, Фому Аквінського, Августина та ін. і вказує на можливий вплив Як. 2,24<sup>58</sup> на переклад Лютера<sup>59</sup>. Е. Лозе у коментарі «Послання до Римлян» визнає додаток Лютера до Рим. 3,28 за цілком обґрунтований з точки зору перекладача, який віддзеркалює різкий контраст, задуманий автором послання<sup>60</sup>. Виходячи з цього, вставка Лютера «alleine» – це як і співгра з акцентом речення, яку можна помітити у конструкції Рим. 3,28, так і прив'язування до певної інтерпретаційної традиції.

У науковому дискурсі щодо перекладацької методики Лютера й донині точиться дискусія, яка стосується знання давньогрецької мови й літератури, впливу грецького та латинського тексту Вульгати на тлумачення Нового Заповіту<sup>61</sup>. С. Сейферт сприймає думку Рідінгера у тій проблемі, яка підкреслює вирішальний вплив Вульгати на переклад Лютера, значно менший – грецького тексту (теза Г. Доббельта), і досить поширене переконання про базування Лютера на грецькому тексті за незрозуміння його принагідних висловлювань на цю тему<sup>62</sup>. Р. Колб, спираючись на праці Блума, вказує на необхідність точнішого розрізнення перших перекладацьких спроб Лютера, в яких Вульгата була основою,

від *Septembertestament*, незалежного тлумачення, яке рішуче орієнтується на видання грецького і латинського тексту Еразма: воно різниться від Вульгати<sup>63</sup> в 90% місць. Прийняття висновків Блума, які повніше відбивають як складність перекладацької методики Лютера, так і перемін, яких вона зазнала, визнається слухним.

### 3. Аргументація з 1530 року

Думка Лютера, що мотивує його тлумачення Рим. 3,28, трактована як пояснення усієї прийнятої ним методики перекладу, є такою: «man muß die mutter ihm hause, die kinder auff der gassen, den gemeinen man auff dem marckt drumb fragen, und den selbigen auff das maul sehen, wie sie reden, und darnach dolmetzchen, so verstehen sie es den und mercken, das man Deutsch mit in redet»<sup>64</sup>. Понад півстоліття тому А. Широкауер схарактеризував мову перекладу Біблії Лютера як «вulгарний діалект ремісників, купок і землеробів», тобто як мову нижчих суспільних верств<sup>65</sup>. У той період говориться про ранньо-ново-високо-німецьку мову<sup>66</sup>, яка не була скодифікованою й відзначалася багатьма регіональними відмінностями; В. Беш аргументує супроти Широкауера, вказуючи на зацікавлення Лютера «звичайною людиною» (нім. «gemeinen man»), завдяки чому він міг зрозуміти мову, якою користувалися всі суспільні верстви, а не лише найнижчі<sup>67</sup>. Така методика перекладу відображала повагу до всіх користувачів мови й визнання права на читання Біблії у зрозумілому мовному оформленні, з особливим урахуванням осіб із середніх та нижчих суспільних верств<sup>68</sup>. Відсутність скодифікованої структури ранньо-ново-високо-німецької мови у той період позначилася орієнтуванням Лютера як на зрозумілу розмовну мову, так і на мову канцелярії веттинських герцогів у Саксонії<sup>69</sup>.

Варто також звернути увагу й на те, що Лютер реагує<sup>70</sup> на такі суспільні зміни в німецькому рейху, як освіта і зростання значення нових міських суспільних верств – міського патриціату, купців і ремісників – і своїм перекладом він відповідає на потреби станової аграрно-міщанської спільноти, яка значно відрізняється від феодалної землеробської спільноти у проблемі емансипації особистості, освіти, зародження свідомості національної своєрідності та політичної рефлексії<sup>71</sup>. Винахід друку



з використанням пересувних шрифтів, що прямо позначилося на доступності й низькій ціні друкованої продукції, було повністю використане лише у період Реформації XVI століття (друкування Біблії і листівок, брошур тощо [Flugschriften]) – не випадково Віттенберг швидко став важливим друкарським центром; друк став медіумом, який відігравав ключову роль у спільноті рейху, яка почала змінюватися<sup>72</sup>.

Лютер у питанні щодо звинувачення його у самовільному доданні частки «alleine» у Рим. 3,28 обстоював цей момент з перспективи уважного читання тексту оригіналу, прийнятої методики перекладу та специфіки німецької мови<sup>73</sup>. Лютер підтверджує відсутність у тексті визначення *sola*, хоча він і вживає прислівник *solum*, та у мотивації свідомо пише прикметник *sola*, спростовуючи, таким чином, аргумент необізнаності та сваволі перекладача<sup>74</sup>. Далі він переходить до прийнятої методики перекладу, в якій слова слугують передаванню сенсу (духу, а не букви)<sup>75</sup>, а філологічна акрибія є так само важливою, як комунікативність мови цільового перекладу: інтуїтивні герменевтичні рефлексії Лютера на тему трансляції Біблії вражає гармонують із сучасним мовознавчим підходом<sup>76</sup>. Додання обмежуючої частки «alleine», на думку Лютера, було необхідним у процесі знімчення Рим. 3,28; у «Відкритому листі про переклад» він посиляється на мовний звичай додання цієї частки у випадку, коли у зіставленні двох речей/справ ідеться про підкреслення винятковості однієї з них, з одночасним виключенням іншої за принципом контрасту (у Рим. 3,28 з обставиною способу)<sup>77</sup>. Додатковим аргументом на користь такого застосування перекладу Лютером може бути зв'язок Рим. 3,28 з важливими фрагментами СЗ (Rdz. 15,6) і традицією їхнього відповідного викладу, тобто базування в контексті сукупності християнського навчання (у цьому випадку на тему виправдання через віру)<sup>78</sup>.

#### 4. Динамічна еквівалентність

Роздуми на тему тлумачення біблійного тексту упродовж останнього півстоліття були позначені великим впливом праці Ю. Найди та пропагованого ним терміна динамічної еквівалентності (від 1964 р.)<sup>79</sup>, а пізніше формальної еквівалентності<sup>80</sup>.

У своїй книзі від 1964 року Найда називає переклад Лютером Рим. 3,28 прикладом суперечливої проблеми між граматикою і теологією, він інтерпретує Лютера як представника напрямку, який звертає особливу увагу на граматику мови цільового перекладу, про що пізніше було забуто, щойно тлумачення Лютера набуло нормативного статусу<sup>81</sup>. Д. Кенні, детально описуючи концепцію еквівалентності у теорії перекладу, вказує на проблему хибного дефініційного кола та різнорідність утворених концепцій<sup>82</sup>. Динамічна еквівалентність означає те, що слова первинного тексту і тексту перекладеного мають справити такий само вплив на своїх адресатів, а звідси постає питання про методи і критерії, які дозволяють визначити досягнення цієї мети під час перекладу<sup>83</sup>. Фалбер переконливо доводить, що перекладацьку методику Лютера неможливо класифікувати як еквівалентність, бо він враховував значно більше факторів, ніж вірність вихідному тексту, використання гебраїзмів та грецизмів (якщо він вважав це необхідним), готовність створювати нові поняття й терміни, чутливість до різнорідності форм в оригінальному тексті та усвідомлення теологічної відповідальності перекладача – у такий спосіб Лютер-перекладач постає як теолог, який у процесі перекладу безперервно рухається між комунікативністю та вірністю оригіналу, шукаючи відповідного шляху до конкретних партій тексту, що перекладаються<sup>84</sup>. Безпідставним у цьому контексті видається посилання на Лютера як представника комунікативного підходу до тлумачення Біблії, в якому вихідний текст мав би бути максимально наближеним до повсякденного мовлення<sup>85</sup>. Це вмотивовує підхід Лютера до проблеми перекладу Рим. 3,28, що розглядається у цій студії. Вона намагається взяти до уваги різні аспекти й аргументи, що свідчать на користь такого перекладу фрагмента з «Послання до Римлян», який мав для Реформатора особливе значення. Такий підхід є протилежним до простої класифікації тлумачення Рим. 3,28 як «конфесіоналізму»<sup>86</sup> без уважного погляду на аргументацію Лютера, на тодішній стан первинного тексту та специфіку тодішньої ментальності, яку Лютер дуже добре умів означити і враховувати (що й пояснює успіх багатьох його проповідей і трактатів).

Б. Хемм присвятив статтю теорії Лютера про чистий дар без необхідності відповісти взаємністю, ставлячи тезу про тодішню, у XVI столітті, неможливість повного прийняття наслідків,

спричинених революційною теологією дару<sup>87</sup>. Він помічає у ній середньовічну концепцію обміну дарами, яка побутувала серед реформаторів XVI століття. Незважаючи на те, що справедливість була ними визначена як виправдання грішника через заслуги Христа, усе ж таки не зовсім ясною залишалася роль віри, яка приймала обітницю, і проявів любові, що повинні виникати з віри. Саме тому низка теологів періоду Реформації XVI століття у пізніші етапи теологічного розвитку повернулася до визнання за вчинками суттєвої ролі або до концепції взаємодії людини з Богом в *ordo salutis* (у порядку спасіння)<sup>88</sup>. Лютерове тлумачення Рим. 3,28 може бути інтуїтивною реакцією на відому складність прийняття теології дару тодішньою ментальністю адресатів – це становило б елемент більш складного поняття, ніж просте припущення про самовільне посилення Лютером змісту Рим. 3,28 часткою «*alleine*» з суто теологічних міркувань.

## 5. Сотеріологія апостола Павла в «Посланні до Римлян»

Як уже згадувалося, Лютер і Меланхтон трактували «Послання до Римлян» як підручник християнської науки, а виправдання через віру як центральну проблему не тільки цього послання, але й усього Нового Заповіту. У другій половині XX століття було розпочато спробу інакшого прочитання *Corpus Paulinum*, зокрема «Послання до Римлян»: К. Стендаль, Е. Сандерс та Й. Дунн можуть вважатися представниками концепції *New Perspective on Paul (NPP)*, хоча кожен з них розставляє акценти інакше<sup>89</sup>. Спільним пунктом є незгода з протестантською (лютеранською) інтерпретацією Рим., яка нерідко створювала негативний образ юдаїзму як релігії поведінкової побожності, а послання Павла інтерпретувала з августинсько-лютерівської перспективи<sup>90</sup>. NPP<sup>91</sup> є результатом зміни парадигми сприйняття античного юдаїзму (плюралізм і концепція союзу), під впливом літератури з Кумрана. Це також наслідок інтенції викорінення антиюдаїзму з християнської інтерпретації НЗ<sup>92</sup>, що відкривало б шлях до християнсько-єврейського діалогу<sup>93</sup>. За NPP, юдаїзм є релігією милості, «Послання до Римлян» служить обґрунтуванню включення язичників до релігії милості (історично обґрунтовано), вузловим елементом союзу Бога з Ізраїлем є Божа

відданість, а Закон не є негативною величиною, а тільки проявом життя в єднанні з Богом<sup>94</sup>. На думку Д. Гарлінгтона, поява NPP назавжди змінила роботу над *Corpus Paulinum*, незалежно від прийнятої позиції щодо тієї концепції<sup>95</sup>. Штулмахер заважає, що ця думка аж ніяк не є новою: 1929 року В. Кімел провів розрізнення між наверненням Павла і реформаційним відкриттям Лютера, натомість П. Альтхаус 1938 року розрізнив трактування справедливості апостолом Павлом та лютеранами<sup>96</sup>.

Рим. 3,28 є одним із тих фрагментів «Послання...», інтерпретація яких тісно пов'язана з прийнятою дослідницькою парадигмою. М. Теобалд виокремлює три головні напрямки інтерпретації цього фрагмента – антилегалістичну, хамартіологічну та антипартикуляристичну<sup>97</sup>. Вони, головною мірою, базуються на різному розумінні *ἔργων νόμου* як: звинувачуваної поведінкової побожності, недосяжного для грішників дотримання закону або проблеми облігаторності єврейських *identity markers* для віруючих із язичників<sup>98</sup>. Вони, у принципі, не стосуються самого тлумачення, тільки інтерпретації, тому не надають порушеній темі нової перспективи. NPP є суттєвим зауваженням щодо розрізнення інтенцій та висловлювань автора «Послання до Римлян» від його інтерпретаторів, хоча у випадку Рим. 3,28 NPP, здається, не розширює можливості інтерпретації перекладу Лютера – зміну, яку вносить NPP, помітно лише у площині герменевтики всього послання, що все-таки виходить за межі цієї статті. Попередній аналіз грецького тексту Рим. 3,28 і герменевтичних міркувань Лютера не дає змоги підтримати тезу, інспіровану теологією про виправдання грішника, інтерпретаційним і перекладацьким свавіллям у випадку обговорюваного фрагмента.

## **6. Використання апостолом Павлом натхнених Книг Ізраїля на прикладі Рим. 3,28**

Прикладом, який не стосується безпосередньо перекладу Лютером Рим. 3,28, є спосіб поводження апостола Павла з натхненими Книгами Ізраїля, який є стрижнем апостолових аргументацій у посланнях. Він був переконаний у тому, що для інтерпретації Письма вирішальне значення має випадок Христа, тобто місійна перспектива останніх часів, яка розкриває задум

Письма<sup>99</sup>. Р. Лонгенекер віднаходить у «Посланні до Римлян» 45 цитат і алюзій з натхнених Книг Ізраїля, вагомим є й те, що в усьому *Corpus Paulinum* ми знаходимо їх 83<sup>100</sup>. Більшість із них стосується обґрунтування проблеми виправдання грішника через віру, а не через Закон, та прикликання язичників до Євангелія нарівні з євреями<sup>101</sup>. З метою доведення бездискусійної вмотивованості тих змістів у натхнених Книгах Ізраїля апостол Павло послуговується як методами, відомими з єврейської екзегетики (*a minori ad maius*), так і христологічною типологією; водночас, залежно від фрагментів послання, він користується версією Септуагінти, іншим разом – текстами, репрезентованими у візантійській традиції, і трикратно – з інших тлумачень або наводячи фрагмент з пам'яті<sup>102</sup>. Прикладом може послужити зіставлення Рим. 3,10–18 з 10,6–8, з яких перше є відповідником тексту Письма, а друге дуже вільно поводить як з контекстом, так і звучанням цитованого фрагмента, підкреслюючи силу аргумента<sup>103</sup>. Таким чином, у самого автора «Послання...» ми можемо помітити методику інтерпретації і герменевтики Письма, яка є складною. Характерним для неї поєднанням різних методів інтерпретації, перекладів Письма та посилок на контекст вона створює набагато диференційованішу картину, ніж могло б пропонувати христологічне прочитання натхнених Книг Ізраїля. Стосовно Лютера можна заважити, що у своїй методиці екзегетики та інтерпретації він, найвірогідніше, багато запозичив із технік «спілкування» з натхненими Книгами Ізраїля автора «Послання до Римлян», переносячи їх на спосіб свого поводження також із канонем християнської Біблії Нового Заповіту. Однак детальне обґрунтування й підтвердження цієї тези виходило б за межі цієї статті, присвяченої Рим. 3,28 у перекладі Лютера.

## Підсумки

Переклад Лютера Рим. 3,28 і дотепер привертає увагу доданням частки «alleine» й викликає питання про обґрунтованість такого перекладу та про можливість розуміння його як професіоналізму. Пропонована стаття вказує на залежність Лютера як від традиції гуманізму Ренесансу, так і від пізньої середньовічної теології та впливів містицизму. Лютер, перекладаючи

Новий Заповіт, поєднав майстерність філолога з перспективою теолога, тому він не тільки враховував звучання у цільовій мові для звичайної людини («gemeinen mann»), що на прикладі його тлумачення забезпечило надзвичайну популярність того перекладу, але й намагався достовірно передати сенс тлумаченого тексту й не боявся використовувати грецизми та гебраїзми, коли це видавалося необхідним. У випадку Рим. 3,28 філологічний аналіз грецького речення довів можливість обґрунтування тлумачення Лютера на основі тексту мовою оригіналу, без необхідності дошукуватися ідеологічного пласта того вибору. Існує також низка християнських письменників, які у своїх перекладах додавали ту саму частку. У «Відкритому листі про переклад» Лютер, передусім, обґрунтовує конвенцію цільової мови, прагнучи повністю передати сенс грецького речення. Незважаючи на турботу Лютера про ефект впливу перекладу на слухачів згідно зі звучанням вихідного тексту, його методи не можна назвати динамічною еквівалентністю, як і самого Лютера – попередником тієї течії, як прагнув би Найда, бо вона складніша й містить також практики творення нових слів, використання гебраїзмів, грецизмів та ін. *New Perspective on Paul* у випадку Рим. 3,28 теж не надає суттєвих можливостей інтерпретацій перекладу Лютера – інакшою є ситуація щодо проблематики герменевтики й розуміння значення того висловлювання у межах науки апостола Павла про віру й правові вчинки. Натомість специфіка використання апостолом Павлом цитат і посилань на натхненні Книги Ізраїля стає для Лютера можливим джерелом створення своєї методики перекладу Нового Заповіту. Таким чином, категоризація аналізованого перекладу як конфесіоналізму не видається вмотивованою й веде до хибних висновків про вирішальний вплив теології Лютера на таку форму тлумачення Рим. 3,28. Стаття доводить, що на прикладі Рим. 3,28 дуже чітко простежуються складна перекладацька майстерність Лютера і ретельна увага до відповідності текстові у вихідній мові та зрозумілості у мові перекладу.

### Примітки

<sup>1</sup> Słownik języka polskiego PWN, pod red. L. Drabik i E. Sobol t 2, Warszawa 2007, S. 388.

<sup>2</sup> Короткий зміст біблійних книг за *Encyklopedia Katolicka – wykaz skrótów*, opr. Jan Warمیński, wyd. 3, Lublin 2010, s. 9.

<sup>3</sup> Суттєві зміни у такому причитуванні теології «Послання...» і НЗ вніс історизм XIX століття, хоча в інтерпретаціях К. Барта, Р. Бульмана та Е. Кесемана й далі чується наголос Лютера на науці про виправдання і віру. Т. J. Deidun, List do Rzymian [в:] *Słownik hermeneutyki biblijnej*, pod red. R. J. Cogginisa, J. L. Houldena, tłum. B. Widła, Warszawa 2005, s. 525–529.

<sup>4</sup> Варто поглянути, яким довгим є вступ «Послання до Римлян» у перекладі Лютера у виданні 1545 року – він нараховує 8 сторінок (в оригіналі були нумеровані листки, а не сторінки). Це видання набуло нормативного статусу й стосовно попередніх видань, текст Рим. 3,28 не піддається суттєвим змінам, крім орфографічних. M. Luther, *Vorrede auff die Epistel S. Paul: an die Roemer* [в:] *Biblia: Das ist: Die ganze Heilige Schrift / Deudsch / Auff nem zugericht*. D. Mart. Luth. Begnadet mit kurfuerstlicher zu Sachsen Freiheit. Gedruckt zu Wittemberg / Durch Hans Lufft. M.D.XLV., факсимільне видання, Stuttgart 1967, s. CCCXXXI–CCCXXXV. Пор. зі вступом до 1 Кор, який налічує дві сторінки. M. Luther, *Vorrede auff die Erste Epistel: An die Corinther* [в:] Там же, s. CCCXLIII.

<sup>5</sup> Такий текст тепер не існує. Див. *Novum Testamentum Graece*, під ред. В. і К. Aland, J. Karavidopoulos, С. М. Martini, В. М. Metzger, вид. 28, Stuttgart 2012, s. 487; у *Novum Testamentum* Еразма ми теж не знаходимо ту частку. ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΡΟΜΑΙΟΥΣ [в:] *Novum Testamentum*, опрац. Erasmus, Basel 1516, s. 6 [на:] [http://images.csntm.org/PublishedWorks/Erasmus\\_1516/Erasmus1516\\_0165b.jpg](http://images.csntm.org/PublishedWorks/Erasmus_1516/Erasmus1516_0165b.jpg) (від 16.10.2017).

<sup>6</sup> Там же, s. CCCXXXVI.

<sup>7</sup> Концепція Середньовіччя, позбавлена негативної переоцінки, прийнята у U. Köpf, *Mittelalter* [в:] RGG4, t. 5, Tübingen 2002, szp. 1350–1357.

<sup>8</sup> Під поняттям гуманізм я маю на увазі гуманізм Ренесансу XIV–XVI століття. M. Landfester, *Humanismus* [в:] RGG4, t. 3, Tübingen 2000, szp. 1938–1944.

<sup>9</sup> G. Müller, *Luther's Transformation of Medieval Thought: Discontinuity and Continuity* [в:] *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, під ред. R. Kolb, I. Dingel, L. Batka, Oxford 2014, p. 105–114; V. Leppin, *Luther's Transformation of Medieval Thought: Continuity and Discontinuity* [в:] Там же, p. 115–126.

<sup>10</sup> G. Müller, там же.

<sup>11</sup> V. Leppin, там же.

<sup>12</sup> V. Leppin, там же.

<sup>13</sup> V. Leppin, *Die fremde Reformation. Luthers mystische Wurzeln*, München 2016, S. 44–47.

<sup>14</sup> A. McGrath, *Luther's Theology of the Cross. Martin Luther's Theological Breakthrough*, вид. 2, Blackwell 2011, p. 1–6, 47–52, 83–94.

<sup>15</sup> T. Kaufmann, *Erlöste und Verdammte. Eine Geschichte der Reformation*, вид. 3, München 2017, S. 47–54; J. Harasimowicz, Niemcy [w:] *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 7, Warszawa 2003, s. 290–300.

<sup>16</sup> Хоча Колб подає, що у перекладі НЗ від 1522 року Лютер у 90% випадків іде за текстом грецького видання НЗ Еразма або нової латинської версії НЗ Еразма. R. Kolb, *Martin Luther and the Enduring Word of God*, Grand Rapids, Michigan 2016, p. 212–213.

<sup>17</sup> Такої ж думки дотриміється й Х. Шіллінг. H. Schilling, *Martin Luther – Rebell in einer Zeit des Umbruchs. Eine Biographie*, вид. 3, München 2017, S. 44.

<sup>18</sup> Колб називає інновації, запроваджені разом із розвитком друкарської техніки, що могло додатково спричинитися до зацікавлення наступними виданнями перекладу Біблії Лютером. R. Kolb, *Martin Luther and the Enduring Word of God*, Grand Rapids, Michigan 2016, p. 216 nn.

<sup>19</sup> *Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte*, опр. W.-D. Hausschildt, t. 2: Reformation und Neuzeit, wyd. 4, Gütersloh 2010, S. 59–60.

<sup>20</sup> Стисло підсумовує ті зв'язки Я. Мацюшко. J. Maciuszko, *Reformacja polska wobec humanizmu* [w:] *Humanitas i christianitas w kulturze polskiej*, pod red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2009, s. 125–129.

<sup>21</sup> Г. М. Барт стисло подає цю проблему на прикладі сакраментології. H. M. Barth, *Die Theologie Martin Luthers. Eine kritische Würdigung*, Gütersloh 2009, S. 361–366.

<sup>22</sup> P. Blickle, *Gemeindereformation. Die Menschen des 16. Jahrhunderts auf dem Weg zum Heil*, München 1987.

<sup>23</sup> V. Leppin, 3. *Kirchenväter* [в:] *Luther Handbuch*, під ред. A. Beutel, вид. 2, Tübingen 2010, S. 45–46.

<sup>24</sup> K. Aland, B. Aland, *Der Text des Neuen Testaments*, Stuttgart 1982, S. 13–14. Поп. Erasm z Rotterdamu [в:] *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 3, Warszawa 2001, s. 427–428. Л. Янчук слухно звертає увагу на факт, що метою Еразма було видання поліпшеної версії латинського НЗ, а давньогрецька мова перш за все повинна була служити доказом вищості перекладу Еразма над використовуваною у ті часи Вульгатою. L. Jańczuk, *Novum Instrumentum omne*, RT ChAT, LVI, z.1/2014, s. 31–33.

<sup>25</sup> V. Leppin, 7. *Humanismus* [в:] *Luther Handbuch*, під ред. A. Beutel, wyd. 2, Tübingen 2010, S. 67–70.

<sup>26</sup> Див. R. Rosin, *Humanism, Luther and the Wittenberg Reformation* [в:] *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, під ред. R. Kolb, I. Dingel, L. Batka, Oxford 2014, p. 91–104.

<sup>27</sup> *Loci Communes* Меланхтона базується на викладі «Послання до Римлян» і послуговується методом „*Loci communes*”, тобто як визначенням головних тем даної наукової дисципліни, так і впорядкуванням змісту за головними категоріями. Philipp Melancthon, *Loci communes 1521. Lateinisch-Deutsch*, перекл. H. G. Pöhlmann, вид. 2, Gütersloh 1997, S. 12–17; H. G. Coenen, *Locus communes* [в:] HWR, t. 5, Tübingen 2001, szp. 407.

<sup>28</sup> „Diese Epistel ist das rechte Heubtstuecke des neuen Testaments / und das allerlauterste Euangelium / Welche wol wirdig und wird ist / das sie ein Christen mensch nicht allein von wort zu wort auswendig wisse / Sondern teglich damit



umbgehe / als mit teglichem Brot der Seelen / Denn sie niemer kann zu viel und zu wol gelesen oder betrachtet werden / und je mehr sie gehandelt wird – je koestlicher sie wird / und das schmecket. Darumb ich auch meinen Dienst dazu thun will / und durch diese Vorrede einen Eingang dazu bereiten / so viel mir Gott verliehen hat / Damit sie deste bas von jederman verstanden werde / Denn sie bisher mit glosen und mancherley geschwetz vber verfinstert ist / die doch an jr selbst ein helles Liecht ist / fast genugsam / die gantze Schrifft zuerleuchten.“ M. Luter, *Vorrede auff die Epistel S. Paul: an die Roemer* [в:] Biblia: Das ist: ..., S. CCCXXXI.

<sup>29</sup> Хоча проблема датування, довизначення чи процесуального розуміння цього відкриття становить предмет дискусії. A. McGrath, *Iustitia Dei. A History of the Christian Doctrine of Justification*, вид. 3, Cambridge 2005, p. 218–223.

<sup>30</sup> A. Beutel, 1. *Theologie als Schriftauslegung* [в:] Luther Handbuch, ..., S. 444–449.

<sup>31</sup> Найновіше видання було опубліковане 2016 року. *Die Bibel nach Martin Luthers Übersetzung. Lutherbibel – Revidiert 2017. Mit Apokryphen*, колект опр., Stuttgart 2016.

<sup>32</sup> Лютер перед друкуванням перекладу повинен був після повернення з Вартбурга до Віттенберга детально обговорити його з Меланхтоном. H. Schilling, *Martin Luther – Rebelle in einer Zeit des Umbruchs. Eine Biographie*, вид. 3, München 2017, S. 275.

<sup>33</sup> A. Beutel, *Bibelübersetzungen. II. Christliche Übersetzungen in europäische Volkssprachen seit dem Mittelalter – 1. Übersetzungen in germanische Sprachen* [в:] RGG<sup>4</sup>, t. 1, szp. 1499.

<sup>34</sup> H. Schilling, *Martin Luther – Rebelle in einer Zeit des Umbruchs. Eine Biographie*, вид. 3, München 2017, S. 273–274; A. Beutel, *Auf dem Weg zum >>Septembertestament<< (1522). Die Anfänge von Luthers Dolmetschung des Neuen Testaments* [в:] *Bibelübersetzung heute – Geschichtliche Symposion Entwicklungen und Aktuelle Anforderungen*. Stuttgarter 2000, під ред. W. Gross, Stuttgart 2001, S. 96.l.

<sup>35</sup> Jdt, Mdr, Tb, Syr, Ba, 1–2 Mch, dodatki do Est i Dn, Modlitwa Manassesa.

<sup>36</sup> R. Kolb, *Martin Luther and the Enduring Word of God*, Grand Rapids, Michigan 2016, p. 209–210.

<sup>37</sup> A. Beutel, *Bibelübersetzungen* ..., szp. 1500.

<sup>38</sup> S. Seyferth, *Sprachliche Varianzen in Martin Luthers Bibelübertragungen von 1522–1545. Eine lexikalischsyntaktische Untersuchung des Römerbriefes*, Stuttgart 2003, S. 15–16.

<sup>39</sup> A. Beutel, *Bibelübersetzungen* ..., szp. 1499.

<sup>40</sup> R. Kolb, *Martin Luther and the Enduring Word of God*, Grand Rapids, Michigan 2016, p. 215.

<sup>41</sup> WA 30 II 633n.

<sup>42</sup> Див. переглянені тексти Лютерового перекладу Біблії: 1912, 1956, 1975, 1984 і 1999.

<sup>43</sup> *Die Bibel nach Martin Luthers Übersetzung. Lutherbibel – Revidiert 2017. Mit Apokryphen*, колект. опрац., *Das Neue Testament*, Stuttgart 2016, S. 178.

<sup>44</sup> S. Seyferth, *Sprachliche Varianzen in Martin Luthers Bibelübertragungen von 1522–1545. Eine lexikalischsyntaktische Untersuchung des Römerbriefes*, Stuttgart 2003, S. 25; A. Beutel, *Bibelübersetzungen ...*, szp. 1499; Л. Янчук вважає за аксіому використання Лютером другого видання тексту НЗ Еразма, однак не наводить жодних аргументів. L. Jańczuk, *Novum Instrumentum omne*, RT ChAT, LVI, z.1/2014, s. 35; Г. Шіллінг вважає за аксіому надіслане Лютеру до Вартбурга видання грецького НЗ Ніколауса Гербеля, гуманіста зі Страсбурга, натомість він піддає сумніву, що Лютер під час перекладу користувався виданням Еразма. H. Schilling, *Martin Luther – Rebell in einer Zeit des Umbruchs. Eine Biographie*, вид. 3, München 2017, S. 274–275.

<sup>45</sup> B. Aland, *Textkritik der Bibel. II. Neues Testament. 2. Geschichte der Textkritik* [в:] RGG<sup>4</sup>, t. 8, Tübingen 2005, szp. 202.

<sup>46</sup> У 28 критичному виданні грецького Нового Заповіту Нестле-Аланда ми ледве натрапляємо на три відмінні моменти, які не стосуються вставлення частки у Рим. 3,28. Тепер такий варіант тексту не існує. Див. *Novum Testamentum Graece*, під ред. B. i K. Aland, J. Karavidopoulos, C. M. Martini, B. M. Metzger, wyd. 28, Stuttgart 2012, 487.

<sup>47</sup> Варто пам'ятати, що поділ грецького тексту на вірші ввів Р. Естієнне (Стефанус) у своєму виданні грецького тексту НЗ 1551 року. W. Schmitz, *Stephanus (Estienne)* [в:] RGG<sup>4</sup>, t. 7, Tübingen 2004, szp. 1717–1718; A. Schenker, *Kapiteileinteilung/Verseinteilung in der Bibel* [в:] RGG<sup>4</sup>, t. 4, Tübingen 2001, szp. 798–799.

<sup>48</sup> *Novum Instrumentum omne*, опр. Еразм Роттердамський, секція *Epistolae Pauli Apostoli*, Basel, 1516, p. 6.

<sup>49</sup> *Novum Testamentum omne*, опр. Еразм Роттердамський, Basel, 1519, p. 328.

<sup>50</sup> Він використовує класифікацію Зібенталя. H. Siebenthal, *Griechische Grammatik zum Neuen Tetament*, Gießen 2011, S. 252–262.

<sup>51</sup> H. Siebenthal, dz. cyt., S. 564.

<sup>52</sup> Базуючи, очевидно, на прийнятій тепер версії тексту, яка незначно відрізняється від версії Еразма. R. Longenecker, *The Epistle to the ROMANS*, NIGTC, Grand Rapids, Michigan, 2016, s. vi. Так само, як М. Вольтер, хоча він дещо інакше ділить послання. M. Wolter, *Der Brief an die Römer*, ЕКК, t. VI/1, Neukirchen-Vluyn 2014, S. 240nn.

<sup>53</sup> R. Longenecker, dz. cyt., s. 378.

<sup>54</sup> За NA28: λογίζομεθα γάρ δικαιοῦσθαι πίστει ἄνθρωπον χωρὶς ἔργων νόμων. *Novum Testamentum Graece ...* s. 487.

<sup>55</sup> Він, власне кажучи, погоджується зі спостереженнями Кусса, Барденхеера і Сікенбергеа. J. Fitzmeyer, *Romans: a new translation with introduction and commentary*, ABD, t. 33, New Haven–London–Yale 2008, p. 363.

<sup>56</sup> C. Cranfield, *A critical and exegetical commentary on the Epistle to the Romans*, вид. виправлене й доповнене, London–New York 2004, p. 220–221.

<sup>57</sup> За С. Cranfield – див. примітку 3. С. Cranfield, dz. cyt., s. 221.

<sup>58</sup> ... οὐκ ἐκ πίστεως μόνον. *Novum Testamentum Graece* ... s. 689.

<sup>59</sup> J. Fitzmeyer, *Romans: a new translation with introduction and commentary*, ABD, t. 33, New Haven–London–Yale 2008, p. 360–362.

<sup>60</sup> Хоча він не помічає, що Тридентський собор теж використовує це ви-значення, але в іншому значенні, ніж Лютер, а саме існування такої тради-ції перекладу не означає її гомогенності. E. Lohse, *Der Brief an die Römer – übersetzt und erklärt von Eduard Lohse*, KEK, t. 4, вид. 1, Göttingen 2003, S. 137–138; пор. J. Fitzmeyer, dz. cyt., S. 361–362.

<sup>61</sup> S. Seyferth, *Sprachliche Varianzen in Martin Luthers Bibelübertragungen von 1522–1545. Eine lexikalischsyntaktische Untersuchung des Römerbriefes*, Stuttgart 2003, S. 28nn.

<sup>62</sup> S. Seyferth, dz. cyt., S. 29–30.

<sup>63</sup> R. Kolb, *Martin Luther and the Enduring Word of God*, Grand Rapids, Michigan 2016, p. 211–213.

<sup>64</sup> «Про це треба питати вдома у мами, у дітей на вулицях, у пересічній людини на ринку (ярмарку) і тим самим (особам) дивитися на вуста, як вони вимовляють і відповідно до цього перекладати – тоді вони зрозумі-ють те, (=що перекладене) і зорієнтуються, що до них промовляється по-ні-мецьки» (переклад власний). WA 30 II 637.

<sup>65</sup> W. Besch, *Bibelübersetzung im 16. Jahrhundert ohne kodifizierte Schriftsprache?* [в:] *Bibelübersetzung heute – Geschichtliche Entwicklungen und Aktuelle Anforderungen. Stuttgarter Symposion 2000*, під ред. W. Gross, Stuttgart 2001, S. 90.

<sup>66</sup> Це період розвитку німецької мови впродвж 1350–1650 років. N. Morciniec, *Historia języka niemieckiego*, Konin 2016, s. 29–30.

<sup>67</sup> W. Besch, *Bibelübersetzung im 16. Jahrhundert ohne kodifizierte Schriftsprache?* [в:] *Bibelübersetzung heute ...*, S. 90–92.

<sup>68</sup> W. Besch, *Bibelübersetzung im 16. Jahrhundert ohne kodifizierte Schriftsprache?* [в:] Там же, S. 92–93.

<sup>69</sup> Морцінець представляє стан досліджень розвитку та кодифікації дав-ньо- і ранньо-ново-високонімецької мови. N. Morciniec, *Historia języka niemieckiego*, Konin 2016, s. 112–117.

<sup>70</sup> Полем для дискусії є проблема наскільки це була інтуїція, а настільки уважне спостереження.

<sup>71</sup> N. Morciniec, dz. cyt., s. 107–110; елемент мислення у категоріях націо-нальності та певних стереотипів німця/італійця (і влади папи) за доби Ре-формації добре висвітлив В. Рейнгардт. V. Reinhardt, *Luther, der Ketzer: Rom und die Reformation*, München 2016.

<sup>72</sup> N. Morciniec, *Historia języka niemieckiego*, Konin 2016, s. 110–112.

<sup>73</sup> WA 30 II 635–637.

<sup>74</sup> WA 30 II 636–637.

<sup>75</sup> Цим «Septembertestament» відрізняється від «Wartburgpostille» та по-передніх перекладацьких спроб Лютера – він є свідченням методологічної

зрілості. A. Beutel, *Auf dem Weg zum >>Septembertestament<< (1522). Die Anfänge von Luthers Dolmetschung des Neuen Testaments* [в:] *Bibelübersetzung heute ...*, S. 115–116.

<sup>76</sup> H. Blanke, C. Werk. I. Gattungen. 1. Bibelübersetzung. 1.4. Zur Sprache der Übersetzung [в:] *Luther Handbuch ...*, S. 261–262; A. Beutel, *Auf dem Weg zum >> Septembertestament<< (1522). Die Anfänge von Luthers Dolmetschung des Neuen Testaments* [в:] *Bibelübersetzung heute ...*, S. 95.

<sup>77</sup> Лютер наводить такий приклад: «Der Baur bringt allein korn und kein geldt» («Хлібороб приносить тільки зерно, а не гроші»). WA 30 II 637; R. Kolb, *Martin Luther and the Enduring Word of God*, Grand Rapids, Michigan 2016, p. 215–216.

<sup>78</sup> R. Kolb, *Martin Luther and the Enduring Word of God*, Grand Rapids, Michigan 2016, p. 214–215.

<sup>79</sup> Ключовий термін для першої книжки Найді 1964 року. E. Nida, *Toward a Science of Translating: With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating*, Leiden 1964.

<sup>80</sup> S. Falber, *Kommunikative Bibelübersetzung. Eugen A. Nida und sein Modell der dynamischen Äquivalenz*, Stuttgart 2013, S. 17–22.

<sup>81</sup> E. Nida, dz. cyt., Leiden 1964, s. 29.

<sup>82</sup> D. Kenny, *Equivalence* [в:] *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, під ред. M. Baker, London–New York 2001, p. 77.

<sup>83</sup> D. Kenny, dz. cyt., s. 77–80.

<sup>84</sup> S. Falber, dz. cyt., s. 374–380.

<sup>85</sup> S. Falber, dz. cyt., s. 371–373.

<sup>86</sup> K. Wojciechowska, *Biblia wrześniowa i luterńska Septuaginta* (Lutherbibel 2017) [на:] <http://www.orygenes.pl/bibila-wrzesniowa-i-luteranska-septuaginta-lutherbibel-2017/> (від 28.10.2017).

<sup>87</sup> B. Hamm, *Martin Luther's Revolutionary Theology of Pure Gift without Reciprocation*, *Lutheran Quaterly*, t. XXIX (2015), z. 2, p. 125–149.

<sup>88</sup> B. Hamm, dz. cyt., s. 149–161.

<sup>89</sup> Маємо справу з напрямком у дослідженнях, який характеризується плюралізмом, а не гомогенною концепцією. P. Stuhlmacher, *Revisiting Paul's Doctrine of Justification*, Downers Grove, Illinois 2001, p. 9.

<sup>90</sup> T. Deidun, List do Rzymian [w:] *Słownik hermeneutyki biblijnej*, pod red. R. Cogginisa, J. Houldena, tłum. B. Widła, Warszawa 2005, s. 529.

<sup>91</sup> Див. S. Vollenweider, *Paulus* [w:] RGG<sup>4</sup>, t. 6, Tübingen 2003, szp. 1043; M. Beintker, VI. *Kirche und Judentum in der Gegenwart* [в:] RGG<sup>4</sup>, t. 4, Tübingen 2001, szp. 635–637.

<sup>92</sup> Стегеманн бачить у цій проблемі потребу просуватися значно далше, ніж Стендаль. E. Stegemann, *Did Something Go Wrong in the Beginning?* [в:] E. Stegemann, *Der Römerbrief: Brennpunkte der Rezeption. Aufsätze*, під ред. C. Tuor, P. Wick, Zürich 2012, s. 207–217.

<sup>93</sup> J. Dunn, Rzymian, list do [w:] *Słownik teologii św. Pawła*, pod red. G. Hawthorne, R. Martin, D. Reid, Warszawa 2010, s. 729.

<sup>94</sup> Там же, s. 729-731.

<sup>95</sup> D. Garlington, A 'New Perspective' Reading of Central texts in Romans 1-4 [на:] <http://www.thepaulpage.com/files/Rom1-4.pdf> (від 6.11.2017.).

<sup>96</sup> P. Stuhlmacher, dz. cyt., s. 35-36; проблема зіставлення й верифікації спостережень NPP з лютеранською інтерпретацією творів Павла була детально обговорена у збірнику статей під редакцією М. Бахмана: *Lutherische und Neue Paulusperspektive. Beiträge zu einem Schlüsselproblem der gegenwärtigen exegetischen Diskussion*, під ред. M. Bachmann, WUNT 182, Tübingen 2005; проблему самої дискусії й аргументації він розкриває на основі першоджерел S. Westerholm: *Perspectives Old and New on Paul. The „Lutheran” Paul and His Critics*, S. Westerholm, Grand Rapids, Michigan-Cambridge 2004, zwł. s. 384-401.

<sup>97</sup> M. Theobald, *Der Römerbrief*, Darmstadt 2000, S. 189-193.

<sup>98</sup> Там же, S. 189-193.

<sup>99</sup> J. Gnilka, *Paweł z Tarsu. Apostoł i świadek*, tłum. W. Szymona, Kraków 2001, s. 262.

<sup>100</sup> Беручи до уваги сумарні посилання і подвійні джерела, отримуємо співвідношення 55/60 до 100. R. N. Longenecker, *The Epistle to the ROMANS, The New International Greek Testament Commentary*, Grand Rapids, Michigan 2016, p. 21.

<sup>101</sup> J. Gnilka, dz. cyt., s. 262-263.

<sup>102</sup> R. Longenecker, dz. cyt., s. 22.

<sup>103</sup> R. Longenecker, dz. cyt., s. 23.

## Література

### 1. Першоджерела і переклади

D. Martin Luthers Werke, Weimar 1883-2009 (WA – Weimarer Ausgabe).

*Die Bibel nach Martin Luthers Übersetzung. Lutherbibel – Revidiert 2017. Mit Apokryphen*, колект. опр., Stuttgart 2016.

M. Luther, *Vorrede auff die Epistel S. Paul: an die Roemer* [в:] *Biblia: Das ist: Die ganze Heilige Schrift / Deudsch / Auffs nem zugericht*. D. Mart. Luth. Begnadet mit kurfuerstlicher zu Sachsen Freiheit. Gedruckt zu Wittemberg / Durch Hans Lufft. M.D.XLV., wydanie faksymilijne, Stuttgart 1967, s. CCCXXXI-CCCXXXV.

M. Luther, *Vorrede auff die Erste Epistel: An die Corinther* [в:] *Biblia: Das ist: Die ganze Heilige Schrift/ \*\*Deudsch\*\* / Auffs nem zugericht*. D. Mart. Luth. Begnadet mit kurfuerstlicher zu Sachsen Freiheit. Gedruckt zu Wittemberg / Durch Hans Lufft. M.D.XLV., факсимільне видання, Stuttgart 1967, s. CCCXLIII.

- Novum Testamentum Graece*, під ред. В. і К. Aland, J. Karavidopoulos, C. M. Martini, B. M. Metzger, вид. 28, Stuttgart 2012.
- Novum Testamentum omne*, опр. Еразм Роттердамський, Basel, 1519.
- Philipp Melancthon, *Loci communes* 1521. *Lateinisch-Deutsch*, перекл. Н. G. Pöhlmann, вид. 2, Gütersloh 1997.
- ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΡΟΜΑΙΟΥΣ [в:] *Novum Instrumentum*, опр. Erasmus, Basel 1516, s. 6 [на:] [http://images.csntm.org/PublishedWorks/Erasmus\\_1516/Erasmus1516\\_0165b.jpg](http://images.csntm.org/PublishedWorks/Erasmus_1516/Erasmus1516_0165b.jpg) (від 16.10.2017).

## 2. Словники, енциклопедії, твори, коментарі, монографії, статті

- Aland B., *Textkritik der Bibel. II. Neues Testament. 2. Geschichte der Textkritik* [w:] RGG<sup>4</sup>, t. 8, Tübingen 2005, szp. 201–207.
- Aland K., Aland B., *Der Text des Neuen Testaments*, Stuttgart 1982.
- Barth H. M., *Die Theologie Martin Luthers. Eine kritische Würdigung*, Gütersloh 2009. Beintker M., „VI. Kirche und Judentum in der Gegenwart“ [w:] RGG<sup>4</sup>, t. 4, Tübingen 2001, szp. 633–637.
- Besch W., *Bibelübersetzung im 16. Jahrhundert ohne kodifizierte Schriftsprache?* [в:] *Bibelübersetzung heute – Geschichtliche Entwicklungen und Aktuelle Anforderungen. Stuttgarter Symposion 2000*, під ред. W. Gross, Stuttgart 2001, s. 73–94.
- Beutel A., 1. *Theologie als Schriftauslegung* [в:] *Luther Handbuch*, під ред. A. Beutel, вид. 2, Tübingen 2010, s. 444–449.
- Beutel A., *Auf dem Weg zum >>Septembertestament<< (1522). Die Anfänge von Luthers Dolmetschung des Neuen Testaments* [в:] *Bibelübersetzung heute – Geschichtliche Entwicklungen und Aktuelle Anforderungen. Stuttgarter Symposion 2000*, під ред. W. Gross, Stuttgart 2001, s. 95–118.
- Beutel A., *Bibelübersetzungen. II. Christliche Übersetzungen in europäische Volkssprachen seit dem Mittelalter – 1. Übersetzungen in germanische Sprachen* [в:] RGG<sup>4</sup>, t. 1, szp. 1498–1505.
- Blanke H., C. *Werk. I. Gattungen. 1. Bibelübersetzung. 1.4. Zur Sprache der Übersetzung* [в:] *Luther Handbuch*, під ред. A. Beutel, вид. 2, Tübingen 2010, s. 261–263.
- Blickle P., *Gemeindereformation. Die Menschen des 16. Jahrhunderts auf dem Weg zum Heil*, München 1987.
- Coenen H. G., *Locus communis* [в:] HWR, t. 5, Tübingen 2001, szp. 407.
- Cranfield C., *A critical and exegetical commentary on the Epistle to the Romans*, вид. виправлене і доповнене, London–New York 2004.
- Deidun T. J., *List do Rzymian* [w:] *Słownik hermeneutyki biblijnej*, pod red. R. Cogginsa, J. Houldena, tłum. B. Widła, Warszawa 2005, s. 525–529.

- Dunn J., *Rzymian, list do* [w:] *Słownik teologii św. Pawła*, pod red. G. Hawthorne, R. Martin, D. Reid, Warszawa 2010, s. 724–737.
- Encyklopedia Katolicka – wykaz skrótów*, opr. Jan Warmiński, wyd. 3, Lublin 2010.
- Erazm z Rotterdamu* [w:] *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 3, Warszawa 2001, s. 427–428.
- Falber S., *Kommunikative Bibelübersetzung. Eugen A. Nida und sein Modell der dynamischen Äquivalenz*, Stuttgart 2013.
- Fitzmeyer J., *Romans: a new translation with introduction and commentary*, ABD, t. 33, New Haven–London, Yale 2008.
- Garlington D., A 'New Perspective' Reading of Central texts in Romans 1–4 [на:] <http://www.thepaulpage.com/files/Rom1-4.pdf> (від 6.11.2017.).
- Gnilka J., *Paweł z Tarsu. Apostoł i świadek*, tłum. W. Szymona, Kraków 2001.
- Hamm B., *Martin Luther's Revolutionary Theology of Pure Gift without Reciprocation*, *Lutheran Quaterly*, t. XXIX (2015), z. 2, s. 125–161.
- Harasimowicz J., *Niemcy* [w:] *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 7, Warszawa 2003, s. 290–300. Jańczuk L., *Novum Instrumentum omne*, RT ChAT, LVI, z.1/2014, s. 31–33.
- Kaufmann T., *Erlöste und Verdammte. Eine Geschichte der Reformation*, вид. 3, München 2017.
- Kenny D., *Equivalence* [w:] *Routledge Encyclopaediae of Translation Studies*, під ред. M. Baker, London–New York 2001, s. 77–80.
- Kolb R., *Martin Luther and the Enduring Word of God*, Grand Rapids, Michigan 2016.
- Köpf U., *Mittelalter* [w:] *RGG<sup>4</sup>*, t. 5, Tübingen 2002, szp. 1350–1357.
- Landfester M., *Humanismus* [w:] *RGG<sup>4</sup>*, t. 3, Tübingen 2000, szp. 1938–1944.
- Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte*, опр. W.-D. Hausschildt, t. 2: *Reformation und Neuzeit*, wyd. 4, Gütersloh 2010.
- Leppin V., 3. *Kirchenväter* [w:] *Luther Handbuch*, під ред. A. Beutel, вид. 2, Tübingen 2010, s. 45–49.
- Leppin V., 7. *Humanismus* [w:] *Luther Handbuch*, під ред. A. Beutel, вид. 2, Tübingen 2010, s. 67–70.
- Leppin V., *Die fremde Reformation. Luthers mystische Wurzeln*, München 2016.
- Leppin V., *Luther's Transformation of Medieval Thought: Continuity and Discontinuity* [w:] *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, під ред. R. Kolb, I. Dingel, L. Batka, Oxford 2014, s. 115–126.
- Lohse E., *Der Brief an die Römer – übersetzt und erklärt von Eduard Lohse*, KEK, t. 4, вид. 1, Göttingen 2003.

- Longenecker R., *The Epistle to the ROMANS*, NIGTC, Grand Rapids, Michigan 2016. *Lutherische und Neue Paulusperspektive. Beiträge zu einem Schlüsselproblem der gegenwärtigen exegetischen Diskussion*, під ред. M. Bachmanna, WUNT 182, Tübingen 2005.
- Maciuszko J., *Reformacja polska wobec humanizmu [w:] Humanitas i christianitas w kulturze polskiej*, pod red. Hanusiewicz-Lavallee M., Warszawa 2009, s. 125–151.
- McGrath A., *Iustitia Dei. A History of the Christian Doctrine of Justification*, вид. 3, Cambridge 2005.
- McGrath A., *Luther's Theology of the Cross. Martin Luther's Theological Breakthrough*, wyd. 2, Blackwell 2011.
- Morciniec N., *Historia języka niemieckiego*, Konin 2016.
- Müller G., *Luther's Transformation of Medieval Thought: Discontinuity and Continuity [в:] The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, під ред. R. Kolb, I. Dingel, L. Batka, Oxford 2014, s. 105–114.
- Nida E., *Toward a Science of Translating: With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating*, Leiden 1964.
- Perspectives Old and New on Paul. The „Lutheran” Paul and His Critics*, S. Westerholm, Grand Rapids, Michigan–Cambridge 2004.
- Reinhardt V., *Luther, der Ketzer: Rom und die Reformation*, München 2016.
- Rosin R., *Humanism, Luther and the Wittenberg Reformation [w:] The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, під ред. R. Kolb, I. Dingel, L. Batka, Oxford 2014, s. 91–104. Schenker A., *Kapiteleinteilung/Verseinteilung in der Bibel [в:] RGG<sup>4</sup>*, t. 4, Tübingen 2001, szp. 798–799.
- Schilling H., *Martin Luther – Rebell in einer Zeit des Umbruchs. Eine Biographie*, вид. 3, München 2017.
- Schmitz W., *Stephanus (Estienne) [в:] RGG<sup>4</sup>*, t. 7, Tübingen 2004, szp. 1717–1718.
- Seyferth S., *Sprachliche Varianzen in Martin Luthers Bibelübertragungen von 1522–1545. Eine lexikalischsyntaktische Untersuchung des Römerbriefes*, Stuttgart 2003.
- Sieenthal H., *Griechische Grammatik zum Neuen Tetament*, Gießen 2011.
- Słownik języka polskiego PWN*, pod red. L. Drabik i E. Sobol t. 2, Warszawa 2007.
- Stegemann E., *Did Something Go Wrong in the Beginning? [в:] Ekkehard W. Stegemann. Der Römerbrief: Brennpunkte der Rezeption. Aufsätze*, під ред. C. Tuor, P. Wick, Zürich 2012, s. 207–219.
- Stuhlmacher P., *Revisiting Paul's Doctrine of Justification*, Downers Grove, Illinois 2001.



- Theobald M., *Der Römerbrief*, Darmstadt 2000.
- Vollenweider S., „Paulus” [w:] RGG<sup>4</sup>, t. 6, Tübingen 2003, szp. 1043–1065.
- Wojciechowska K., *Biblia wrześniowa i luterńska Septuaginta (Lutherbibel 2017)* [на:] <http://www.orygenes.pl/bibila-wrzesniowa-i-luteranska-septuaginta-lutherbibel-2017/> (від 28.10.2017).
- Wolter M., *Der Brief an die Römer*, EKK, t. VI/1, Neukirchen-Vluyn 2014.

## Summary

### **Grzegorz O. How far can an interpreter come in? Translation of Luther Rome. 3.28, dynamic equivalence, soteriology and argumentation of Apostle Paul in The Epistle to the Romans.**

The article is first of all an analysis of the problem of the limit and methodology of the translation of the Biblical text on the example of the interpretation of Luther Rome. 3.28, which now is one of the most original translations. The categorization of the analyzed translation as confessionalism does not seem to be motivated and leads to false conclusions about the decisive influence of Luther's theology on this form of interpretation of Rome. 3.28. The article proves that on the example of Rome. 3.28 very clearly traced the complex translation skills of Luther and careful attention to the relevance of the text in the original language and intelligibility in the language of translation.